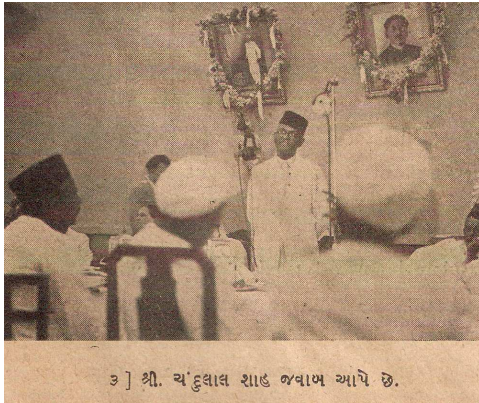

“चंदुलाल शहा (१८९८-१९७५) : एक कोलाज”

‘रणजित मूवीटोन कंपनी’ चा दहावा वाढदिवस : अहवाल

गेल्या सोमवारी आम्ही कंपनीचा दहावा वर्धापनदिन मोठ्या थाटामाटानं साजरा केला. सुमारे चारशे पाहुणे व साडेतीनशे कर्मचारी ह्या आनंद सोहोळयात आनंदानं व उत्साहानं सहभागी झाले होते. मुंबईतल्या सर्व चित्रपटगृहांचे, स्टुडिओजचे व वितरण संस्थांचे मालक व आमचे हितचिंतक आवर्जून उपस्थित होते. ह्या समारंभासाठी एक विशेष समिती स्थापन करण्यात आली होती. सर्वश्री जयंत देसाई, ए.आर.कारदार, कृष्ण गोपाल, पी.सी.सुवेदार, व पृथ्वीराज यांच्या समितीनं चोग्र व्यवस्था ठेवली होती. आमच्या मालकांना अजिबात कळू न देता मानपत्र देण्याचा हद्द प्रसंग सर्वांच्याच लक्षात राहिला.

सुरुवातीला कंपनीचे भागीदार श्रीमती गोहरवाई व श्रीयुत चंदुलाल शाह यांची भाषणे जयंत देसाई यांनी वाचून दाखवली. बेबी वासंतीच्या हस्ते दोघांना भेटवस्तू अर्पण करण्यात आल्या. मग गौरवपर भाषण झाली. त्यात सर्वश्री जयंत देसाई, ए.आर.कारदार, कृष्ण गोपाल, पी.सी.सुवेदार, मिस माधुरी, घोरी, ई.बिलीमोरिया, चतुर्भुज दोशी व पृथ्वीराज बोलले. सर्वांनीच मालकांच्या गुणांचं वर्णन केलं. पण कंपनीतल्या एकोप्याचा, जातधर्मापलिकडच्या व आपुलकीच्या वातावरणाचा खास उल्लेख केला. कंपनीचा रजत जयंती महोत्सव साजरा करायला आपण पुन्हा जमू या अशी सदिच्छा सर्वांनीच बोलून दाखवली. आज कंपनीत साडेतीनशे कर्मचारी असून दहा वर्षांत आपण ९८ चित्रपट बनवले आहेत. याच संघभावनेतून यापुढेही अशीच भरीव कामगिरी करण्याची उमेद बाळगून आहोत. अशा शब्दात काहींनी आपल्या भावना व्यक्त केल्या.

३] श्री. चंदुलाल शाह जवाब आपे छे.

१] वासंती गोहरवाईने हार पहेरावे छे.

सत्काराला उत्तर देताना श्रीमती गोहरवाई हिंदुस्थानीतून बोलल्या. त्यांचं भाषण उत्स्फूर्त व अनौपचारिक होतं. ‘मी तुमच्यातलीच एक सहकारी आहे. मालकीण नाही’. हे त्यांचे उद्गार सर्वांनाच चटका लावून गेले. शेवटी श्रीयुत चंदुलाल शाह बोलायला उभे राहिले. पण बराच वेळ त्यांच्या तोंडून शब्दच फुटेना. दहा वर्षांचा इतिहास बहुधा त्यांच्या डोळ्यांपुढून जात असावा. हळूहळू एकेक शब्द जुळवत त्यांनी बोलायला सुरुवात केली. त्यांनी गाजवलेलं अफाट कर्तृत्व, कमावलेलं नाव व कीर्ती आणि पैसा

हया कशाविषयीही न बोलता त्यांनी हया प्रवासातल्या सहप्रवाशांचे आभार मानायला सुरुवात केली. आपले मोठे बंधू शेठ दयारामभाई, चित्रपटांच्या दुनियेत आणणारे शेठ द्वारकादास नारायणदास, फायनान्सर स्व. विठ्ठलदास मास्टर, खंबीरपणे साथ देणा-या श्रीमती गोहरबाई व सर्व कर्मचारीवर्गाचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानून दाटल्या कंठानं ते खाली बसले.

हयानंतर स्टुडिओच्या आवारातल्या बागेत जंगी मेजवानी झाली. सर्व पाहुणे तृप्त झाले. पार्टीनंतर आमंत्रितांना निरोप दिल्यावर स्टाफनं मध्यरात्र उलटून जाईतो जल्लोश केला. शेवटी दहावा वाढदिवस दशकातून एकदाच तर येतो ना ?

‘मानपत्र’

‘श्रीमती गोहरबाई व श्रीयुत चंदुलाल जे. शाह’ यांसी,

आजचा दिवस हा खरोखरीच अतिशय आनंदाचा व भाग्याचा आहे. श्री. रणजित मूवीटोन कंपनीचा दहावा वर्धापन दिवस साजरा करण्याकरिता आपण सगळे जमलो आहोत. आपणा दोघांच्या अथक प्रयत्नांतून व माणसं जोडण्याच्या हातोटीतून आजचा हा दिवस साजरा करण्याचा योग आलेला आहे. तंटे, वादावादी, हेवेदावे, ईर्ष्या व जीवघेण्या स्पर्धेच्या हया दुनियेत एखादी चित्रपट संस्था टिकून ठेवणं ही फार दुर्मिळ गोष्ट आहे. आपल्या दोघांतलं सामजस्य, शिस्त व खंबीर नेतृत्वामुळंच हे शक्य झालेलं आहे.

आपण आम्हाला कामाची बहुमोल संधी दिलीत. आम्ही आपले आभारी आहोत. कामाबरोबरच स्वयंशिस्त, आत्मसन्मान, श्रमप्रतिष्ठा आमच्या अंगी बाणावे याकडे आपण विशेष लक्ष दिलेत. या उद्योगाला एक दर्जा व मान लाभावा यासाठी आपण फार कष्ट घेतले आहेत. सिनेमा हे एक समाज परिवर्तनाचं प्रभावी साधन होऊ शकतं हे आपल्या चित्रपटांतून दाखवण्याचा आपला सर्वाचाच प्रयत्न असतो. अलिकडे ‘मोशन पिक्चर काँग्रेस’ सारख्या अनेक उपक्रमांतून श्री. चंदुलाल शाह सक्रिय सहभागी

होत असतात . परिणामी हया बदनाम व्यवसायाला मान व प्रतिष्ठा मिळू लागली आहे . विशेष आनंदाची बाब म्हणजे या कामात आपण आम्हा सहका-यांना पण सामील करून घेता .

आणखी काही वर्षांनी आपल्या कंपनीचा रजत महोत्सव साजरा करण्याचं भाग्य आपणाला लाभो ही सदिच्छा . सर्व कर्मचारी वर्गातर्फे आम्ही आपणा उभयताना दीर्घायुष्य व दैदिप्यमान यश चिंतितो . सर्व शक्तिमान परमेश्वराचे चरणी ही प्रार्थना करतो .

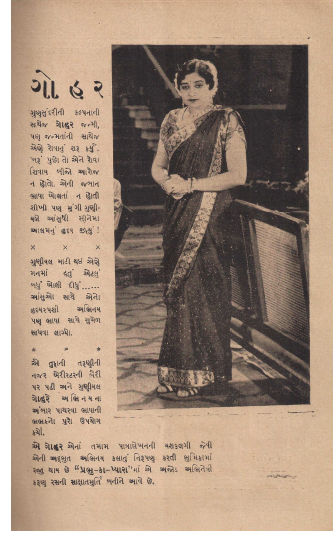
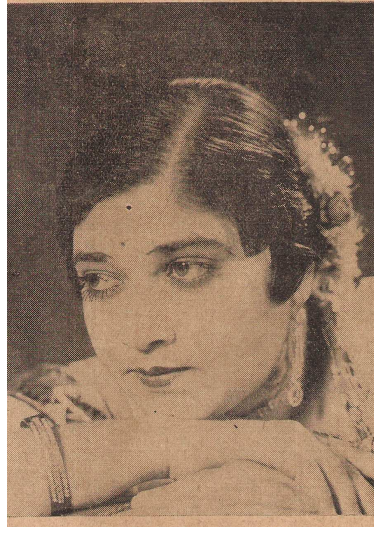
आपले नम्र,

जयंत देसाई, ए . आर . कारदार, कृष्ण गोपाल, पी . सी . सुबेदार, पृथ्वीराज कपूर व सर्व कर्मचारी वर्ग

- 'रणजित बुलेटिन' : ३-५-१९३९

‘शेठ चंदुलाल शाह’

चंदुलाल शाह हा एक अवलिया होता . जन्म ४ एप्रिल १८९८ चा . गुजराथमध्ये जामनगरचा . तिथल्या जामसाहब रणजितसिंहांकडं वडील खजिनदार म्हणून कामाला होते . तिथं इंटरपर्यंतचं शिक्षण घेतल्यावर कामधंदा शोधण्यासाठी ते मुंबईला आले . वडील बंधू दयाराम शाह मुंबईत टोप्यांचा व्यवसाय करत होते . फावल्या वेळात हौसेनं नाटक सिनेमाकरिता गोष्टीसुद्धा लिहायचे . चंदूलालनी काही दिवस स्टोअरकीपरचं काम केलं . मग हळूहळू ते सुद्धा मोठ्या भावाबरोबर कथा लिहू लागले . जमाना मूकपटांचा होता . १९२५ मध्ये त्यांनी लक्ष्मी कंपनीचा ‘विमला’ चित्रपट दिग्दर्शित केला . त्याच साली ‘पंचदंडा’ ची कथा लिहिली . दिग्दर्शितही केला . तर १९२६ मध्ये ‘माधव काम कंडला’ दिग्दर्शिला . कोहिनूरच्या १९२६ च्याच ‘सम्राट शिलादित्य’चे ते सहाय्यक दिग्दर्शक होते . मिस गोहर व सकिनाचं काम असलेला ‘गुणसंदरी’ १९२७ साली केला . सेन्सॉर बोर्ड वगैरे अस्तित्वातच नसल्यानं त्याकाळच्या मूकपटांत चुंबनं, आलिंगनं व उघडीवाघडी दुष्यं भरपूर असत . चित्रपट निर्मिती एखादा उद्योगधंदा असावा तशी झटपट होत असे . ‘टायपिस्ट गर्ल’ त्यांनी केवळ सतरा दिवसांत बनवला . मग १९२७ साली ‘सती माद्री’ व ‘एज्युकटेड वार्डफ’ बनवले . शेठ गोकुळदास पास्ता हयांच्या ‘जगदीश फिल्म’ कंपनीसाठी ‘विश्वमोहिनी’ व ‘गृहलक्ष्मी’ १९२८ साली तर ‘चंद्रमुखी’ व ‘राजलक्ष्मी’ अनुक्रमे १९२९ व ३० साली केले . पांडुरंगराव नाईक कॅमेरामन होते . या सर्व मूकपटांची नायिका गोहरच होती . ‘ग्लोरियस गोहर’ हया नावानंच ती ओळखली जात असे . पास्ताशेठ तिच्यावर लटटू झालेले होते . पण गोहरचं मन मात्र चंदुलालमध्ये गुंतत चाललं होतं . ‘पंचदंडा’ हा मूकपट बनवत असतानाच चंदूलालचा पण गोहरवर जीव जडला . ती त्यांच्या प्रेमात होतीच . ही जोडी खूप गाजली .

चार पाच वर्षांच्या उमेदवारीनंतर चंदूलाल शाहनी कंपनी स्थापण्याचा निर्धार केला. स्वतःचा स्टुडियो उभारायचं ठरवलं. गोहर व पांडुरंगराव नाईक बरोबर होतेच. जामनगर संस्थानावरील श्रद्धेमूळे त्यांनी महान क्रिकेटपटू 'रणजितसिंह' यांच्या नावाने मुंबईत दादर येथे 'रणजित स्टुडियो' उभारला. जामनगर संस्थानची निशाणी घोडेस्वार होती. तिचाच वापर त्यांनी लोगो म्हणून केला. स्टुडियोच्या इमारतीवर घोडेस्वाराचे दिमाखदार चित्र होते. जामनगरचे त्या वेळचे राजेसाहेब दिग्विजयसिंह यांनी स्टुडियोचा मुहूर्त केला. १९२९ साली 'पति-पत्नी' हा पहिला मूकपट 'रणजित' नं बनवला. राजा सॅडो नायक व गोहर नायिका होते. तिला तीनशे रुपये महिना पगार होता. त्याकाळचे मूकपट बाहेर स्वच्छ सूर्य प्रकाशात व कडक उन्हातच बनवायचे. विजेचा वापर कमीत कमी असे. चेंबूरच्या जंगलात चित्रीकरण चालायची. कंपनीतून नोकरांना कुर्ल्यापर्यंतचा रेलवे पास मिळे. तिथून चालत जावं लागत असे.

१९२९ ते १९३२ या काळात 'रणजित' नं छत्तीस मूकपटांची निर्मिती केली. १९३१ मध्ये 'देवी देवयानी' हा पहिला बोलपट त्यांनी बनवला. भगवानदास नायक तर गोहर नायिका अशी पात्रयोजना होती. गोहरनं १९४० पर्यंत नायिकेची कामे केली. 'अछूत' हा तिचा अखेरचा बोलपट. यानंतर ती स्टुडिओच्या देखभालीचं काम करत असे. हळूहळू स्टुडियोचा विस्तार होऊ लागला. एक मोठे स्टेज बनले. अत्याधुनिक सामग्री आली. प्रीव्ह्यू थिएटर व प्रयोगशाळा झाली. जवळजवळ साडेसातशे माणसं कामावर येऊ लागली. म्हणूनच 'फिल्म इंडिया'चे संपादक बाबूराव पटेल या स्टुडियोला 'कारखाना' म्हणत. त्यांनीच 'सरदार चंदूलाल शाह' अशी पदवी त्यांना बहाल केली होती. कारण चित्रपटांच्या उद्योगातल्या समस्या व अडीअडचणी वेळोवेळी सरकार दरबारी मांडून त्या सोडविण्याच्या कामी ते नेहमीच पुढाकार घेत असत. १९२९ ते १९४९ हया वीस वर्षांत एकशे सत्तर चित्रपट बनविण्यात आले. एकूण चाळीस कोटी रुपयांची उलाढाल झाली.

रणजित मध्ये अनेक विख्यात कलावंतांनी कामं केली. राज कपूरनं क्लॅपर बॉय म्हणून इथंच आपली कारकीर्द सुरू केली. ई.विलिमोरिया, राज सॅडो, ईश्वरलाल, कांतिलाल, दीक्षित, केसरी, चाली, घोरी, बुलो.सी.रानी, खेमचंद प्रकाश, रेवाशंकर, गंगाप्रसाद पाठक, बन्ने खाँ, उस्ताद झंडे खाँ, चतुर्भुज

दोशी, ग्यानदत्त, इंदिरा वाडकर, ताराबाई, शांता, बेबी भानुमती, बेबी वासंती, सुंदराबाई, खुर्शिद, रामप्यारी, मिस खातून, मिस रोझ, मिस माधुरी, मेहताव, भगवानदास, जयंत देसाई, विष्णुपंत पागनीस, लीला चिटणीस, पं. नारायण प्रसाद बेताव आदि चित्रपटांच्या वेगवेगळ्या विभागांतले कलावंत 'रणजित' शी जोडले गेले होते. १९४६ साली चंदूलालजींचं दिवाळं निघालं. शेअर बाजारातील सटटयात त्यांनी लाखो रुपये घालवले. तरीही रणजितच्या बॅनरखाली १९६४ पर्यंत चित्रपट निघत होते. 'अकेली मत जईयो' हा शेवटचा चित्रपट. हा स्टुडियो तेव्हाच्या 'एशियन इन्शुरन्स कंपनी' पाशी गहाण पडला होता. १९५४ साली स्टुडियोतल्याच सात तंत्रज्ञांनी मिळून तो खरेदी केला व निर्मिती चालूच ठेवली.

मात्र स्टुडियोचे मालक व संस्थापक चंदूलाल शाह यांचे अखेरचे दिवस दारिद्र्यात गेले. शेकडो लोकांना काम देणा-या, करोडोंची उलाढाल करणा-या हया चित्रपटांच्या कारखानदाराची कोणत्याही कलावंतांना अखेरच्या दिवसांत साथ दिली नाही. अपवाद फक्त गोहरचा (१९१० - १९८५). तिन्ही मात्र अगदी विपरित परिस्थितीतही अखेरपर्यंत त्यांची साथ केली. कचकड्याच्या हया चंदेरी दुनियेत निर्माण झालेलं असूनही कागदी फुलासारखं नसलेलं हे एक सुंदर व अपवादात्मक असं नातं होतं.

‘चित्राची गोष्ट’ - बाबू मोशाय, मॅजेस्टिक प्रकाशन, १९९७.

‘पं. नारायण प्रसाद बेताव, चंदूलाल शाह व मिस गोहर’

१९३१ मध्ये मुजफ्फरनगरात मी एक छोटंसं घर बांधलं. त्याचा पायगुण की काय, पण मुंबईहून भगवानदास नायकाचं पत्र आलं. 'रणजित फिल्म' कंपनीत येऊ शकत असशील तर हे पत्र म्हणजेच तार समजून निघून ये. घर बांधताना चेहेरा उजळला होता पण पूंजी संपून गेलेली होती. भाग्योदयाची, घबाड लाभण्याची संधी व ईश्वरी संकेत हया संमिश्र भावनेनं पुढच्याच गाडीनं मुंबईकडं निघालो. ३० जून १९३१ रोजी सेठ चंदुलाल जे. शाह व त्यांचे मोठे भाऊ सेठ दयाराम जे. शाह यांच्याशी भेट झाली. पंधरा वीस मिनिटांतच बैठक आटोपली. विदागीचा मी फक्त एक रुपया मागितला असता चंदुलाल म्हणाले, 'आपणाला फिल्म लाइनचा काहीच अनुभव नाही म्हणून आपण एक रुपया मागता. ज्या क्षेत्रातल्या अनुभवी लेखकाला एका फिल्मचे आम्ही १२०० रुपये मेहनताना देतो. परंतु हिंदी व उर्दू

नाटक व काव्य यातलं आपलं काम आम्हाला ठाऊक आहे . त्याच्या जोरावर हे काम पण तुम्ही उत्तमच कराल . म्हणून आम्ही तुम्हाला एका फिल्मचे १५०० रुपये देणार आहोत’ .

१२ जुलै १९३१ रोजी रणजित स्टुडियोत दाखल झालो . मालकांच्या सहमतीनं ‘देवी देवयानी’ ची पटकथा लिहायला सुरुवात केली . स्वतः चंदूलाल शाह यांनी तो दिग्दर्शित केला . शुक्राचार्याची मुलगी देवयानीची भूमिका कुमारी गौहरनं केली . होय . ही तीच गोहर की जिनं आपल्या अभिनयानं अवघ्या भारतवर्षाला मोहून टाकलं आहे . बड्या बड्या निर्भीड समीक्षकांनी तिच्या अभिनयाची, भावदर्शनाची व सहृदयतेची नेहमीच तारीफच केलेली आहे . तिच्या कलाजीवना विषयी काही लिहिण्याचा मला अधिकार नाही . परंतू तिच्या खाजगी व व्यक्तिगत जीवनातल्या तीन गोष्टी मी सांगू इच्छितो .

१.मी कंपनीत नौकर असल्यापासून गोहर कंपनीची भागीदार आहे हीच माझी समजूत होती . पण ती कंपनीची मालकीण आहे हे मला खूप उशीरानं समजलं . मालकीणीचा रुबाव, अहंकार व तोरा मलाच काय पण कुणालाच कधीही अनुभवायला मिळाला नाही . इतकी साधी, सरळ स्वभावाची व निरभिमानी की ‘एक्ट्रेस’, ‘स्टार’, किंवा ‘अभिनेत्री’ हे शब्द तिला शोभून दिसत नाहीत .

२.आपल्या अधिकाराचा वापर करून तिनं कधीही कुणालाही कामावरून काढून टाकल्याचं एकही उदाहरण घडलेलं नाही .

३.जून १९३६ मध्ये ‘प्रभूका प्यारा’ फिल्म तयार होत होती . त्यात एका कुलीन मुलीची भूमिका गौहर करत होती . धनाढ्य घरातल्या हया मुलीला कालगतीनं भिकारीण होऊन एका नाटकशाळेत अभिनेत्री वनावं लागलं होतं . नाटकाच्या एका खेळात तर वेश्येची भूमिका वाटयाला येते असा प्रसंग होता . आपल्याकडं आलेल्या गि-हार्डकांना शराब पाजत नाचताना तिच्या तोंडी मी गाणं लिहिलं होतं .

पी लो, पी लो, सुरंग लाल पानी
वो है ये व्हिस्की, भरते ही चुस्की,
बूढ़ा हो तो बने नौजवान...१
चूने लगे वहीं चेहेरे पे लाली,
छूते ही जाम, लौट आए, गई हुई भी जवानी...२

हे गाणं चित्रित करताना ती एवढी अवघडून व संकोचून गेली की तिला गाताच येईना . तिच्या मनाला माझे शब्द पटेचनात . मग मीच सुरुवातीचे शब्द बदलून असे लिहिले - ‘पी लो, पी लो, यह रस भर-भर प्याला’ . तेव्हा कुठं ते गाणं ती गायली .

वरील तिन्ही प्रसंगांतून गौहरच्या अंतर्मनाचा अंदाज येतो .

- ‘बेताब चरित’ : पं . नारायण प्रसाद बेताब का आत्मचरित्र : हिंदीमे .

** विशेष गाजलेल्या पटकथा : ‘देवी देवयानी’, ‘राधारानी’, ‘सती सावित्री’, ‘शैल बाला’, ‘अंबरीष’ व ‘शाह बहराम’. १९३३ मध्ये अर्धांग वायूच्या झटक्याने पं.वेताब हयांचं अर्ध अंग लुळं पडलं. तरीही ते शेवटपर्यंत काम करत होते. रणजितनं त्यांना इतरत्र कामं करायची पण परवानगी दिली. ‘भानु भवन’ हया स्वतःच्या घरात रहात व वर्षाला एक हजार रुपये प्राप्तिकर भरत.

‘गोहर गोल्ड मेडल्स...१९३६’

‘गोहर गोल्ड मेडल्स’ ची वार्षिक सभा शुक्रवार दिनांक ३ जुलै १९३६ रोजी संपन्न झाली. मि. वसंतराय देसाई आजारपणामुळं हजर राहू शकले नाहीत. श्री. दयाराम शेठ सभेच्या अध्यक्षस्थानी होते. सुरुवातीला चंदुलाल शाहनी एक ठराव मांडला. ‘ही मेडल्स ‘रणजित’ फिल्म कंपनीकडून प्रायोजित होत असल्याने ‘रणजित’ चे चित्रपट विचारात घेतले जाऊ नयेत. कारण निवड समितीवर दबावाचा वा पक्षपातीपणाचा आरोप होऊ शकतो.’ जवळ जवळ सर्वच सभासदांनी हा ठराव फेटाळून लावला. मेडल्स कंपनी कोणती आहे हे पाहून नव्हे तर गुणवत्तेवर दिली जातात असे मत बहुतेकांनी मांडले. श्री. नंदलाल दोषी हयांचा पटकथेबाबतचा तर श्री. नगीनलाल शाह यांचा चित्रपट निवडीबाबतचा ठराव मंजूर करण्यात आला. १ मे १९३५ ते ३० एप्रिल १९३६ मध्ये प्रकाशित झालेल्या बोलपटांतून खालील ‘गोहर गोल्ड मेडल’ बहुमताने जाहीर करण्यात आली.

वेस्ट पिकचर : देवदास - न्यू थिएटर्स
वेस्ट डायरेक्शन : मि. शांताराम - प्रभात
वेस्ट स्टोरी : मि. चंदुलाल शाह - रणजित
वेस्ट ॲक्टिंग : गोहर - ‘वॉरिस्टर्स वॉईफ’
चंद्रमोहन - ‘अमृतमंथन’

- ‘रणजित बुलेटिन’ : ६ जुलै १९३६

‘हंस पिकचर्स, बाबुराव पेंढारकर व चंदुलाल शहा’

ऑक्टोबर १९३५ मध्ये ‘कोल्हापूर सिनेटोन’ कंपनी सोडताच स्वतःची चित्रपट संस्था स्थापन करण्याचा विचार मी मनाशी पक्का केला आणि त्या दिशेने खटपट करण्यासाठी मुंबईस आलो. श्री. पांडुरंगराव नाईक हे त्यावेळी पहिल्या प्रतीचे कॅमेरामन म्हणून गणले जात. ‘रणजित’ कंपनी सोडून ते नुकतेच ‘इंपिरियल’ मध्ये आले होते. त्यांच्याशी माझा चांगला परिचय होता. ‘तुम्ही, मी व विनायक असे आपण तिघे मिळून नवीन कंपनी काढू या.’ असा प्रस्ताव मी त्यांना दिला. काही शंकांचं निरसन झाल्यावर ते तयार झाले. मग मी त्यांना विचारलं, ‘तुमचे व चंदुलाल शहांचे संबंध कसे आहेत’?. ‘चांगलेच आहेत. त्यांच्या संमतीनेच तर मी ‘इंपिरियल’ मध्ये गेलो’. नंतर माझ्या प्रश्नाचा रोख ओळखून ते पुढं म्हणाले, ‘तुम्ही जर त्यांना पिकचर पुरं करण्याची हमी दिलीत तर ते काही तरी

भांडवलाची तजवीज करतील, अशी मला खात्री आहे . हया त्यांच्या बोलण्यानं माझा उत्साह दुणावला . दुसरेच दिवशी चंदुलाल शहांना भेटण्याचं आम्ही ठरविलं .

त्या वेळी चंदुलाल शहा गिरगावात माधवाश्रमासमोरील 'एकादशी' बिल्डिंगमध्ये रहात असत . आम्ही त्यांच्याकडे गेल्यावर त्यांनी आमचं हसतमुखानं व मोकळ्या मनानं स्वागत केलं . माझी खुशाली विचारून पांडुरंगरावांकडे ते वळले नि म्हणाले, 'काय पांडू ? कसं काय चाललंय तुझं ?' . आम्ही त्यांना आमच्या नवीन धाडसाबद्दल सविस्तर माहिती सांगितली . ती शांतपणे ऐकून घेऊन त्यांनी विचारले, 'एकंदर किती रक्कम लागेल ?' . मी म्हटलं, 'दरमहा पाच हजार प्रमाणे तीन महिनेपर्यंत मला फक्त पंधरा हजार रुपये दिलेत तर मी पक्कवर पुरं करून आणतो .' माझ्या हया बोलण्यावर चंदुलाल माझ्याकडे क्षणभर पाहतच राहिले . नंतर हसत म्हणाले, 'अहो बाबुराव, अवघ्या पंधरा हजारात तुम्ही हिंदी मराठी भाषात सामाजिक चित्रपट पूर्ण करण्याची हिंमत बाळगताय ? ठीक आहे . तुम्हाला मी निरुत्साही करीत नाही . तुमचा उत्साह व आत्मविश्वास दांडगा आहे . मी तुम्हाला पैसे देतो . पण तुमचं हे धाडस अजब आहे . धंघात धाडस हवं असतं . पण हे साहस आहे . तेव्हा, काय करायचं ते विचारपूर्वक व सांभाळून करा एवढंच मी तुम्हाला सुचवतो' . असं बोलत बोलत ते एकदम उठून कपाटाकडे गेले . त्यांनी कपाटातून चेकबुक काढलं आणि पाच हजारांचा चेक लिहून तो माझ्या हाती दिला . विशेष परिचय नाही किंवा पैशाच्या व्यवहाराचा व माझ्या पतीचा वगैरे पूर्वानुभव काहीच नाही . अशा परिस्थितीत चिड्डी अगर प्रॉमिसरी नोट वगैरे काहीही लिहून न घेता त्यांनी पाच हजारांचा चेक मला झटकन दिला . 'माणसाकडं पाहून पैसे दिले' असं म्हणतात ना ? अगदी त्याच त-हेनं त्यांनी ती रक्कम मला दिली . म्हणूनच त्यांची ती सौजन्यपूर्ण वागणूक मला मोलाची वाटली . 'हंस पिकवर्स' च्या स्थापनेला हा शुभशकून झाला असंच मला वाटलं . चंदुलाल शहांना सांगितल्याप्रमाणे चित्रपटाच्या कामाला सुरुवात केल्यापासून अवघ्या तीन महिन्यात 'छाया' बोलपट मी हिंदी-मराठी भाषांत पुरा केला .

- बाबुराव पेंढारकर : 'चित्र आणि चरित्र' - व्हीनस प्रकाशन, पुणे . १९६१

'रणजित' मध्ये पुन्हा पाऊल न टाकण्याचा 'नौशाद' यांचा निर्धार

उमेदवारीच्या काळात मी 'रणजित' मध्ये संगीत विभागात काम करत होतो . अनेकदा दहा वीस रुपयांच्या अँडव्हान्स करिता शेठच्या खोलीबाहेर बड्या बड्यांना तासन तास उभं रहावं लागत असे . खेमचंद प्रकाश व ग्यान दत्त सारखे मोठे संगीतकार शेठ चंदूलाल शाहच्या पायांशी चटईवर बसून चाली ऐकवायचे . शेठजींची एक खोड अशी होती की ज्या मूडचं गाणं असेल तसा भाव संगीतकाराच्या चेहे-यावर दिसावा लागे . म्हणजे गाणं दुःखाचं असेल तर चाल ऐकवताना संगीतकारानं रडलं पाहिजे . आनंदाचं असलं तर हसत हसत गायलं पाहिजे . अनेकदा चाली ऐकत असताना, फोनवरून ते सटटाबाजारातल्या उलाढाली करत असत . तिथल्या तेजी मंदीचा त्यांच्या निर्णयावर परिणाम होत असे . एखादा नुकसानीचा व्यवहार झाला असेल तर चाल ऐकता ऐकता त्यांच्यातला व्यापारी गर्जत असे, 'क्या कुतेकी माफिक बनाया है? दूसरा बनाके लाओ' . विचारा संगीतकार साजिंधांना घेऊन निमूटपणे उठत असे व नवीन चाल बनवू लागे . इथं मी खूप काही शिकलो . पण फार काळ टिकू मात्र शकलो नाही .

१९३७ ची गोष्ट . ‘रणजित’ स्टुडियोत ‘कंचन’ बोलपट बनवण्याची तयारी चालली होती . मधोक साहेबांच्या शिफारशीवरून चंदूलाल शाहनी माझी संगीतकार म्हणून ७५ रुपये पगारावर नेमणूक केली . रणजितच्या स्टाफमध्ये पूर्वी काम करण्याचा मला अनुभव होता . त्यावेळच्या सहकारी मंडळींचं मला मिळालेली संधी पाहून पित्त खवळलं व त्यांनी मला सहकार्यच करायचं नाकारलं . ‘बता दो मुझे कौन गली गये शाम’ हया पहिल्याच गाण्याची रिहर्सल करायचा माझा प्रस्ताव त्यांनी धुडकावून मुद्रणच करायला भाग पाडलं . काहीश्या तणावाखालीच मी ते गीत बनवलं . विशेष म्हणजे शेठना ते पसंत पडलं . ख्रिशात राजीनामा घेऊनच गेलो होतो . आपल्या स्टाफची सहकार्य करायची तयारी नाही म्हणूनच हे काम सोडतो आहे असं सांगून निघालो . पुन्हा म्हणून ‘रणजित’ ची पायरी चढायची नाही असं मनोमनी ठरवलं .

तरीही एकदा जावं लागलंच . ए.आर.कारदार स्टुडियोत काम करत असतानाची गोष्ट . ‘रणजित’कडून बोलावणं आलं होतं . माझा निश्चय पक्का असूनही केवळ कारदारांनी दिलेला शब्द पाळण्यासाठी गेलो . ज्या खोलीबाहेर अनेकदा ताटकळत उभं रहावं लागे व चपराशी हाकून लावीत असे, त्याच खोलीत शेठ चंदूलाल शाह व गौहर आज माझी वाट पहात बसले होते . हया विलक्षण योगायोगाचं मोठं आश्चर्यच वाटलं . माझं मोठं आगतस्वागत करून शेठजी म्हणाले, ‘कंपनी फार नुकसानीत चालली आहे . एक संगीतप्रधान चित्रपट बनवायचा आहे . त्याचं संगीत आपण द्यावं अशी विनंती आहे . हवा तेवढा अँडव्हान्स मागा . हया संधीबद्दल त्यांचे आभार मानले . नम्रपणे पण ठाम नकार देऊनच उठलो व तडक बाहेर आलो . शेठजी नाराज झाले खरे . पण नंतर मात्र कधीच ‘रणजित’ मध्ये जावं लागण्याचा प्रसंग आला नाही .

‘नौशाद की कहानी, नौशाद की जुबानी’ - मासिक ‘सुषमा’, मार्च १९५५

१. रणजित स्टुडियो व लीला चिटणीस

१९३४ ते १९४३ हा कालखंड प्रभात, न्यू थिएटर्स व बाँबे टॉकीजच्या उत्कर्षाचा व भरभराटीचा कालखंड . हया तिन्ही संस्था पहिल्या दर्जाच्या . दुस-या दर्जात मोडणा-या संस्था म्हणजे दादरची रणजीत फिल्म कंपनी, चर्नीरोड स्टेशनजवळ सागर मूव्हीटोन, शिवडीला सोहराब मोदींचा मिनर्व्हा स्टुडियो, पुण्यात सरास्वती सिनेटोन, कोल्हापुरात शालिनी स्टुडियो व कोल्हापूर स्टुडियो . हया कंपन्यात सर्वात मोठा स्टुडिओ होता दादरच्या रणजितचा . इथं शूटिंगसाठी चार फ्लोअर्स असत आणि एकावेळी त्या सर्व ठिकाणी बहुतेक शूटिंग्ज चालू असत . वर्षाकाठी रजतपटावर येणा-या यांच्या चित्रपटांची संख्याही इतर कुठल्याही स्टुडियोपेक्षा अधिक असायची . कंपनीचे कर्तेसवरते मालक चंदूलाल शहा व त्यांच्या भागीदार गोहरबाई, ज्यांनी मूकपटाच्या जमान्यापासून १९३५ पर्यंत एक प्रथम श्रेणीची चित्रपटतारका म्हणून ही सृष्टी चांगलीच गाजविली होती . चंदूलालजी ही एक व्यवहारतज्ज्ञ व्यक्ती होती . चित्रपटसृष्टीत सर्वत्र सरदार चंदूलाल शहा म्हणून त्यांना संबोधलं जाई . बराच काळा असा त्यांचा वर्ण, पण शरीरकाठी उंच व भरदार . १९३८ सालापासून मी त्यांना पाहात आहे . त्यावेळी त्यांचं वय पंचेचाळीसच्या वर नसेल, पण

तेव्हाच त्यांच्या डोक्यावरचे भरदार केस रूपेरी झालेले होते. शाळा कॉलेजचं त्यांचं शिक्षण काही विशेष झालेलं नसेल. पण दुढ आत्मविश्वासाचा एक विशिष्ट रूबाव त्यांच्या चालण्याबोलण्यात झळके.

उत्तम धंदेउद्योग चालविण्यासाठी ज्या गुणांची आवश्यकता असते ते गुण गुजराथी प्रांतीयांना निसर्गानं जन्मजात बहाल केलेले असतात, असं सर्वसाधारणपणे मानलं जातं. त्याचं चंदूलालजी हे एक उत्तम उदाहरण होते. त्यांच्या कंपनीतला संच इतर कुठल्याही चित्रपट संस्थेपेक्षा पुष्कळच मोठा होता. अनेक तंत्रज्ञ, कथालेखक, संगतिकार, दिग्दर्शक व लहान मोठे कलावंत त्यांच्या वेतनाच्या तक्त्यावर होते. एकाच खास पद्धतीची चित्रपटनिर्मिती त्यांनी ठेवली नव्हती. ती विविध प्रकारची असे. पौराणिक, चमत्कृतीपूर्ण, स्टंट, मॅजिक, स्युडो-हिस्टॉरिकल, डिव्होशनल, पोशाखी, नाटकी, सामाजिक व दर्जेदार अशा मोठ्या बजेटचेही विषय मधून मधून ते हाताळत असत. 'गुणसुंदरी' 'तुफानी तरुणी' 'तुफान मेल' 'वीर बभ्रुवाहन' (१९३४) 'देशदासी' 'कीमती आसू' 'नूरे वतन' (१९३५) 'लहरी लाला' 'प्रभुका प्यारा' (१९३६) 'संत तुलसीदास' (१९३९) ही त्यांची काही चित्रं. पुढं सायगलना घेऊन त्यांनी 'तानसेन' व 'भक्त सूरदास' बनवले. त्यात सैगलांना एक लाख रुपये मेहनताना दिला होता.

२. 'लीला चिटणीस, पागनीस व संत तुळसीदास'

माटुंग्याला आमचं वि-हाड हलल्यानंतर थोड्याच दिवसांनी 'रणजित' फिल्म कंपनीच्या 'संत तुळसीदास' चित्रपटात नायिकेच्या भूमिकेसाठी माझी निवड झाली. महिना वेतन १५०० रुपये होतं. या वेळी प्रभात कंपनीच्या अगदी बेसुमार यशस्वी ठरलेल्या 'संत तुकाराम' या चित्रपटाचा तसाच बेसुमार बोलबाला चाललेला होता. त्याच्या यशामुळं संतपट निर्मितीची एक अनुकरणशील लाट फिल्म-व्यवसायात उसळली त्या लाटेतला चंदूलालजींनी हाती घेतलेला हा एक चित्रपट. हिंदी-मराठी असं हे द्वैभाषिक चित्र बनावचं होतं. 'रणजित' चा हा एक महत्वाकांक्षी बोलपट ठरणार होता. विष्णुपंत पागनीस हयांना 'तुकाराम' म्हणून अफाट यश मिळालं होतं. त्यांना तुळसीदासाची भूमिका दिली गेली. प्रभात कंपनीच्याच चित्रांमधून चमकलेले केशवराव दाते व बालनटी वासंती यांचाही कलावंतांच्या संचात समावेश केला गेला. या नट नटींप्रमाणे एक प्रथितयश कलावंत म्हणून मी अजून गणली गेले नव्हते. माझी निवड कशी केली गेली कुणास ठाऊक. मला हा मोठाच ब्रेक मिळाला. शूटिंग अगदी घरगुती वातावरणात व खेळीमेळीत सुरू झालं.

विष्णुपंत पागनीस हयांनी रंगभूमीवर आयुष्यभर स्त्री भूमिका केल्या होत्या. टेंगणी ठुसकी त्यांची मूर्ती. नेहमी बायकी पद्धतीनं त्यांची बोलण्याची पद्धत. चित्राच्या पूर्वार्धात मी त्यांची प्रेयसी आणि नंतर पत्नी झालेली नायिका रत्नावली. त्यांचे माझे कित्येक लव्ह सीन्स चित्रपटात होतेच. जयंत देसाई आमचे दिग्दर्शक. ते सीन्स आम्हाला समजावून देत. अशा एका सीनचं एकदा चित्रीकरण चाललं होतं. मध्येच जयंतीभाईच्या डोळ्यात एक खोडसाळपणाची झलक मला दिसली आणि तितक्याच मिष्किलपणानं ते खळखळून हसले.

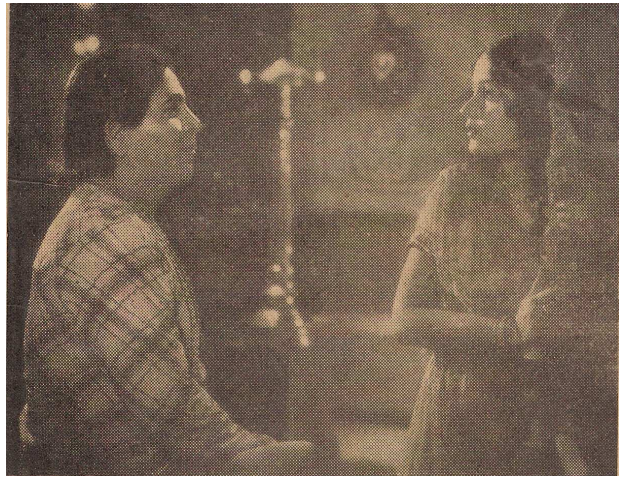
'काय झालं हो जयंतीभाई ? हसलात का असे ?' मी विचारलं.

‘खरंच काय झालं ? आमचं कुठं चुकतंय का ? खराय खराय . हे सगळं नवीन आहे हो लीलाबाई आम्हाला . जमायला कठीण आहे . बरोबर आहे तुम्ही हसताय ते .’ पागनीस भावडेपणानं म्हणाले . जयंतीभाईनी काहीच उत्तर दिलं नाही .

संध्याकाळी सीन संपला . मी आपला मेकअप उतरवला . खाली आले . चंदुलालजींचं ऑफिस समोरच होतं . तिथं गोहरबाई व चंदुलालजी नित्य नियमानं बसलेले असायचे . जयंतीभाई तिथं उभे राहून त्यांच्याशी बोलत होते . ‘येते हो मी . गुड नाईट सगळ्यांना’ असं त्या तिघांना उद्देशून बोलून मी आपल्या मोटारीकडं वळले . तेवढ्यात जयंतीभाईची हाक ऐकायला आली . ‘अहो इकडे या . लीलाबेन इकडे या .’ मी दरवाज्यापाशी आले . ‘काय हो ?’ मी विचारलं त्यांना . जयंतीभाई माझ्याकडं पाहात राहिले . तीच सेटवर दिसलेली मिष्किलता आता त्यांच्या डोळ्यात चमकत होती .

‘काय हो काय ?’ मला चिडवल्यासारखं ते म्हणाले , ‘तुमचं गुपित काय आहे सांगा ना आम्हाला . हे पागनीस दादांशी तुम्ही लव्हसीन कसा काय करू शकते ? तुम्हाला इन्स्पिरेशन, स्फूर्ती तरी कसा येते ?’ असं म्हणून ते मोठयानं हसायला लागले . चंदूभाई दबल्या आवाजात त्यांना आवरू लागले , ‘अरे धीमेथी बोल धीमेथी बोल . ते अहियांच छे . सामळे तो गजब थायशे .’

‘हे हो काय जयंतीभाई ?’ मी म्हटलं . ‘तुम्हीच तर निवडलात असा हिरो माझ्यासाठी . मी काय करू त्याला ?’ गोहरबाईनीही लगेच माझी कड घेतली . ‘होय . ती बिचारी निभावून नेते आहे हे उपकार समजा तिचे .’

स्टुडिओत सेटवर पागनीस हे सर्वांचे आवडते . त्यांच्या गोड स्वभावामुळे . पण त्यांची चालण्या बोलण्याची लकब बायकी . त्या काळातले चित्रपटांचे नायक म्हणजे रासवट, धिप्पाड, बलदंड व कसलेल्या बांध्याचे असे पाहण्याची सर्वांना सवय झालेली . त्यामुळं सेटवरच्या, सेटबाहेरच्या व्यक्ती त्यांची चेष्टा करीत . पण त्यांच्या मागे व त्यांना मुळीच कळू न देता . त्यांच्यापेक्षा माझी चेष्टा अधिक व्हायची

व ती पण अगदी उघड . कुणीतरी हसत मला विचारायचे, ‘काय, लव्हसीन करतांना अगदी मजा येते की नाही ? आहे बुवा लीलावेन ! अगदी हेवा वाटण्यासारखा हिरो आहे खरा तुमचा .’

असा थोडा विनोदाचा विषय झाले होते खरी मी . अन मला त्यामुळं थोडं लाजल्यासारखं व्हायचंच . पण अशा विचित्र परिस्थितीतल्या भूमिकेशी पण तादात्म्य पावण्याचा खराखुरा आनंद मात्र मी प्रथम अनुभवला तो याच ‘संत तुलसीदास’ चित्रपटातून .

‘चंदेरी दुनियेत’ - लीला चिटणीस, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे . १९८१

‘चंदुलाल शाह व सायबर विश्व...२०११’

बॉम्बे टॉकीज, प्रभात व न्यू थिएटर्स प्रमाणेच चंदुलाल शाह यांचा ‘रणजित स्टुडिओ’ ही एक प्रतिष्ठित संस्था होती . ‘गोहर, ई.विलिमोरिया, माधुरी, मोतीलाल, खुर्शिद व कुंदनलाल सैगल’ सारखे स्टार्स कंपनीच्या पे रोलवर असल्यानं ‘रणजित’ स्टुडिओच्या बुलेटिन मध्ये ‘आकाशातल्यापेक्षा आमच्याकडं

अधिक तारे आहेत' असं छापलं जात असे. चंदुलाल शाह मुंबईच्या सिडनेहॅम कॉलेजचे विद्यार्थी. १९२४ साली ते काही काळ बाँबे स्टॉक एक्स्चेंज मध्ये नोकरी करत होते. सिनेमाच्या क्षेत्रात १९२५ मध्ये ते काहीशा अपघातानेच आले. लक्ष्मी फिल्म कंपनीच्या 'विमला' या मूकपटाचे दिग्दर्शक मणिलाल जोशी आजारी पडल्यानं हे काम मित्रकर्तव्य म्हणून त्यांच्याकडं आलं. मग मात्र त्यात ते गुंतून गेले.

'रणजित' चे काही गाजलेले चित्रपट - सती सावित्री (१९३२), बॅरिस्टर्स वाईफ (१९३५), अछूत (१९४०), तानसेन (१९४३), मूर्ती (१९४३) व जोगन (१९५०). शाहनी 'रणजित' मध्ये गोहरच्या भूमिका असलेले अनेक चित्रपट दिग्दर्शित केले. १९४० चा 'अछूत' हा त्या दोघांचाही शेवटचा. त्यानंतर तेरा वर्षांनी राज कपूर व नर्गिसला घेऊन 'पापी' (१९५३) बोलपट त्यांनी दिग्दर्शिला. शेवटी 'रणजित' वॅनरखाली तीन बोलपट निघाले - ऊटपटांग (१९५५), जमीन के तारे (१९६०) व अकेली मत जईयो (१९६३). तिथून पुढे मात्र 'रणजित' ची कारकीर्द संपुष्टात आली.

आपल्या प्रदीर्घ कारकीर्दीत 'रणजित' नं पोशाखी, पौराणिक, धार्मिक मूकपट व सामाजिक आशय असलेले अनेक बोलपट बनवले. १९४० मध्ये 'अछूत' सारखा 'अस्पृश्यता' या ज्वलंत समस्येवरचा बोलपट निर्माण केला. त्याचं उदघाटन ऑपेरा हाऊस सिनेमागृहात सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी केलं व चंदूलालजींचं कौतुक केलं. दुर्दैवानं आज त्यांचे मूक व बोलपट फारसे उपलब्ध नाहीत.

चित्रनिर्मितीबरोबरच व्यवसायातल्या अनेक उपक्रमात चंदूलाल शाह सक्रिय सहभागी असत. चित्रपट उद्योगाच्या रजत (१९३९) व सुवर्ण (१९६३) जयंती साजरी करण्यामध्ये त्यांचा मोठा वाटा होता. १९५१ साली स्थापन झालेल्या फिल्म फेडरेशनचे ते पहिले अध्यक्ष होते. पुढच्याच वर्षी हॉलिवुडला गेलेल्या भारतीय प्रतिनिधी मंडळाचं त्यांनी नेतृत्वही केलं. त्यांच्या बरोबर गोहरवाईपण गेल्या होत्या. त्यांनी आर.सी.ए. कंपनीला भेट देऊन अद्ययावत ध्वनिचित्र व प्रोजेक्शन सामग्रीची माहिती पण घेतली होती.

फिल्मोग्राफी

पंचदंडा (१९२५), टेलिफोन गर्ल, टायपिस्ट गर्ल (१९२५), माधव काम कुंडला (१९२६), सिंधनी सुमारी (१९२७), गुणसुंदरी (१९२७), विश्वमोहिनी (१९२८), गृहलक्ष्मी (१९२८), पतिपत्नी (१९२९), राजपुतानी (१९२९), चंद्रमुखी (१९२९), भिखारन (१९२९), दिवानी दिलवर (१९३०), राज लक्ष्मी (१९३०), देवी देवयानी (१९३१), राधा रानी (१९३२), सती सावित्री (१९३२), मिस १९३३ (१९३३), गुणसुंदरी - रिमेक, बोलपट (१९३४), कीमती आंसू (१९३५), देश दासी (१९३५), सिपाही की सजनी (१९३६), प्रभूका प्यारा (१९३६), सिपाही नी सजनी (१९३६), पापी (१९५३), जमीन के तारे (१९६०)

'गोहर व सायबर विश्व...२०११'

गोहर कय्यूम मामाजीवाला (१९१० - १९८५) ही मूकपटांच्या जमान्यातली अत्यंत स्टायलिश व ट्रेंडी नटी होती. तिचा जन्म लाहोरचा पण कर्मभूमी मुंबई. सुरुवातीची काही वर्षे ती रंगभूमीवर वावरली. पण नंतर मात्र मूकपट व बोलपटांतल्या कामांमुळे नावारूपाला आली.

चित्रपटांतल्या भूमिकांमुळे ती 'ग्लोरियस गोहर' या नावानं पण ओळखली जात असे. १९२५ च्या 'बाप कमाई' या मूकपटातून ती पुढं आली. तिच्या सहकलाकारांमध्ये तारा, झुबैदा, होमी मास्टर, खलिल, राजा सॅडो, ई. विलिमोरिया इ. मंडळी होती. पुढे मात्र चंदूलाल शाह यांचेबरोबर तिची कारकीर्द घडली. 'रणजित मूवीटोन कंपनी'च्या स्थापनेपासून ते अखेरपर्यंत ती शाह यांची जिवाभावाची सखी, सहचरी व भागीदार म्हणून वावरली.

फिल्मोग्राफी

बाप कमाई, घर जमाई, लंका नी लाडा (१९२५), टायपिस्ट गर्ल, मीना कुमारी, सती जस्मा, पृथ्वी पुत्र, सम्राट शिलादित्य, टेलिफोन नी तरुणी, ब्रिफलेस बॅरिस्टर, मुमताझ महल, शिरिन फरहाद, देहली नो ठग (१९२६), सती माद्री, भनेली भामिनी, राकावत, लाखो वंजारो, गुणसुंदरी, सिंध नी सुमारी (१९२७), गृहलक्ष्मी, विश्वमोहिनी (१९२८), चंद्रमुखी, भिखारन, राजपुतानी, पती पत्नी (१९२९), राज लक्ष्मी, पहाडी कन्या, दिवानी दिलवर (१९३०), देवी देवयानी (१९३१), शैल बाला, राधा रानी, सती सावित्री (१९३२), मिस १९३३, विश्व मोहिनी (१९३३), तारा सुंदरी, गुणसुंदरी, तूफानी तरुणी (१९३४), कीमती आंसू, बॅरिस्टर्स वाईफ, देश दासी (१९३५), राज रमणी, प्रभू का प्यारा, सिपाही की सजनी (१९३६), परदेशी पंगवी (१९३७), अछूत (१९४०), नदिया के पार (१९४८)

डॉ. सुरेश चांदवणकर

२५ मे २०११

chandvankar.suresh@gmail.com

सिनेमा व्हिजन मासिकाच्या अंकांतून